

Myslitel, který překročil epochu

Před dvěma stovkami let, 5. května 1818, se v německém Trevíru narodil jeden z největších myslitelů své doby. Přestože to byl Němec, zvítězil v anketě britské BBC jako největší myslitel minulého tisíciletí. Ačkoli to byl teoretický zakladatel vědeckého komunismu, jeho jménem jsou nazvány ulice v mnohých kapitalistických zemích. Stejně tak jsou zde umístěny i jeho pomníky. Jeden takový se v Trevíru chystají odhalit. Tento muž nese jméno Karel Marx.

Byl především vědec; jeden z posledních, kteří dokázali chápat svět v širokých souvislostech historie i přírodních věd, filozofie i ekonomiky, politiky i náboženství. Byl ateistou v době, kdy to bylo ještě opovržením hodné, obhajoval svobodu a práva žen tehdy, kdy to bylo považováno za extrémistický výstřelek. Zabýval se negativními vlivy lidské činnosti na životní prostředí už tenkrát, kdy ještě ekologie a její aktivisté neexistovali. „Nic lidského mi není cizí,“ napsal kdysi skromně. A cizí mu nebyla ani chudoba těch nejbídnějších. Sám ji také okusil.

Jedním z jeho největších výtvorů je dialektický materialismus, disciplína spojující filozofii a vědu - světový názor, o kterém se dnes téměř nedočtete. Nevytvořil materialismus ani dialektiku, ale pochopil jejich velikost a současně jejich tehdejší omezenost, vyplývající ze vzájemné izolovanosti i nesnášenlivosti. Spojil materialismus jako stanovisko vědy s dialektikou jako její metodou. Nenapsal učebnici tohoto nového přístupu k světu, ale začal jej používat a jeho stopy rozsel v celém svém díle. Umožnil mu vidět svět pronikavě nově. Tak nově, že to stále platí. Pokud by dnešní přírodovědec nechápal svět materialisticky a nezkoumal jej dialekticky, skončil by nutně jako posmíváný šarlatán. To jen ve společenských vědách jsou dodnes šarlatáni chováni jako chráněný druh.

Marxovo dialekticko-materialistické pojetí hmoty nezjednodušovalo svět, jak to dělali v té době mnozí materialističtí přírodovědci. Zůstalo otevřené všemu dosud nepoznanému, a proto se nikdy nedostalo do rozporu s poznatky rychle se rozvíjející vědy. Jeho dialektické chápání nekonečna zůstalo nedotčeno novými poznatky astrofyziky. Ač byl důsledným deterministou, pochopil spolu s Engelsem, že se každá nutnost v přírodě prosazuje jen cestou živelnosti a nahodilosti. Přijal Hegelovu dialektiku, ale očistil ji od idealistických nánosů, stejně tak jako vycházel z Feuerbachova materialismu, do něhož vdechl dialektiku. Stokrát se leckdo pokoušel tvrdit, že takovéto pojetí světa překonal. Ale vždy se to stalo jen zapomenutým, nevyrašeným pupenem byt' bohatě rostoucího stromu. Jednou, přežije-li lidstvo svou současnou vývojovou fází, přejde jeho dávné učení o třídní společnosti do historie. Ale jeho dialektický materialismus bude dál nejobecnější teorií vědy a bude platit se stejnou samozřejmostí jako matematika a logika.

Marxova teorie poznání z tohoto dialektického materialismu důsledně vycházela. Nechácala vědomí jako cosi samostatného, od hmotného světa izolovaného, ale vysvětlovala jej jako koneckonců materiálně determinované. Zkoumala jeho vývoj jako subjektivní odraz objektivního světa, obsahující pravdu stejně jako zákonitě vznikající iluze. Jen do sebe a do své disciplíny zahledění rozumbradové si myslí, že je to jinak. Odmítal zbožšťovat jakýkoli pojem a vykládat

svět z něj, hledal vyvíjející se obsah pojmů ve vyvíjejícím se světě. Nehledal a nestanovoval hranice lidského poznání, které vnímal jako proces končící jedine s existencí lidstva. A to nejen v přírodě.

Do společenských věd se Marx zapsal svým historickým materialismem, tedy přístupem k společnosti jako složitému hmotného systému, determinovanému současně životními podmínkami, vynucujícími si určitý způsob obživy a uspořádání vztahů, a společně s tím se vyvíjejícím vědomím člověka. Ne jedno nebo druhé určuje společnost, ale vše současně ve vzájemných rozporech, přičemž materiální podmíněnost je koneckonců prvotní a nevyhnutelná. Nevkládal do společnosti bohy a ideje, ale hledal proč a jak v ní vznikají, a teprve potom zkoumal, jak ji ovlivňují.

Avšak hlavně odhalil, že lidská společnost má stejně jako každý jiný hmotný systém své vnitřní zákony a zákonitosti mající objektivní charakter, tudíž které nikdo nevytvořil a které proto nelze změnit či zrušit. Jak doložil, tyto zákony a zákonitosti společenského vývoje je možné stejně jako přírodní zákony a zákonitosti poznávat, předvídat a využívat jejich působení tím, že svou činností změním podmínky, z nichž vyrůstají a v nichž působí.

Jeho východiskem ke zkoumání vývoje společnosti nebyly ideje, náboženství, kultura či významní jedinci, ale kolektivní práce člověka. Nesoustředil se na to, co člověk vyráběl, ale především na to, v jakých společenských vztazích byl nucen vyrábět. Odhalil, že tyto vztahy nevznikaly subjektivně, z vůle jedinců, ale objektivně, z nutnosti dané stupněm rozvoje výrobních sil. Nehledal zdroje vývoje společnosti ve vědění, ale v práci, ze které toto vědění a člověk vyrůstají.

Nejenže rozpoznal úlohu práce ve vývoji lidstva, ale teoreticky vysvětlil, jak mění společenské vztahy, jak jsou její výsledky rozdělovány a přerozdělovány a jak v důsledku těchto procesů zanikla prvotní pospolitost, jak společnost ztratila svou původní sociální homogenitu a rozdělila se na třídy. A to byl jeho největší „zločin“, který jej dodnes vyřazuje z oficiální společnosti a který jej činí nepřijatelným pro všechny ty, kteří na tomto rozdělení lidí více či méně profitují.

Marx se postavil na stranu těch, kteří neprofitují. V jeho době to byl především proletariát, tedy masy lidí nevlastnících výrobní prostředky a odkázaných na obživu získanou z prodeje své vlastní pracovní síly. Pochopil, že toto nespravedlivé rozdělení společnosti nelze odstranit výchovou a vzděláním, že všechny změny ve společenských vztazích musely být vždy v historii probojovány. Jeho představa sociálně spravedlivé společnosti, komunismu, nebyla idealistická jako u ostatních napravovatelů světa. Věděl, že moc pochází z majetku a její majitelé se jí dobrovolně nemohou sami vzdát. Že jim musí být odňata, a to mohou provést jen organizované masy, vědomé si svých možností i svého cíle. Že mohou osvobodit samy sebe jen tak, že osvobodí celou společnost. A že základem těchto mas nemůže být nikdo jiný než početný proletariát, jehož základem tehdy byli tovární dělníci.

Od té doby se však proletariát postupně rozvrstvoval, ale i rozšiřoval. Stále více zahrnoval masy zproletarizovaných rolníků, rozmáhající se skupiny zaměstnanců drobných živnostníků a rozrůstající se inteligenci. I dnes je jako celek početnou součástí společnosti, i dnes je zdrojem zisků pro vlastníky výrobních prostředků, i dnes je mu odnímána vytvářená nadhodnota. Co na tom, že se má ve

vyspělejší části světa daleko lépe než v dobách Marxe, co na tom, že je vzdělanější. Je pořád vykořisťován, i když se změnil díky technickému rozvoji charakter jeho práce, i když je mu to zapíráno, i když to tak sám často nepocituje. I dnes dostává stejně jako v antickém Římě jen prostředky nezbytné k reprodukci své vlastní síly. A rozhodující silou jsou stejně jako v antickém Římě ti, v jejichž rukou je soustředěna ekonomická a tudíž i politická moc. Tak jako se kdysi otrok vychovatel či písař cítili něčím více, než ti v dolech, tak se cítí něčím více než proletariátem dnešní maturanti i vysokoškoláci, živící se digitálními technologiemi či slovem v soukromých firmách. Avšak stejně tak jsou tupě závislí na prosperitě svých pánů a jejich státu. Všichni slouží a když je zapotřebí, tak i posluhují. Marxovy poznatky pro ně nepřestaly platit, jen je hůře chápou.

Mnozí radikálové, tváříci se jako tvůrci nového světa, dnes pokládají za vyhaslý „Komunistický manifest“ - práci, kterou Marx s Engelsem napsali jako třicetiletí mladíci. Ačkoli je to už 170 let, základní poznatky o soudobém světě v něm uvedené platí dodnes a silněji. I dnes jsou vládnoucími idejemi jen ideje panující třídy, i dnes je státní moc jen výběrem vládnoucí třídy, který spravuje společné záležitosti celé buržoazní třídy. I dnes je svět ničen živelnou nadvýrobou, ačkoli jsou negativní důsledky odsouvány její masovou spotřebou na nesplacitelný dluh.

Marxovo dílo bývá také komoleno a zneužíváno. Odpůrci tohoto díla s chutí překrucují jeho myšlenky, vkládají do nich cizí obsah a pak jej kritizují. A mnozí, byť třeba příznivci, z hlouposti i záměrně jiné myšlenky vytrhávají ze souvislostí, absolutizují je a pak je využívají ke svým krátkozrakým politickým cílům. Takový revisionismus i dogmatismus, ať se nazývají jakkoli, pak překrývají hluboký, pravdivý a humanistický odkaz Marxe a vytvářejí falešný obraz historicky překonaného samotáře.

Bývá dnes občas zvykem stavět proti sobě myšlenky mladého a starého Marxe. Ano, myšlenky každého myslícího člověka jsou občas rozporné a z tohoto rozporu vyrůstají. V idealistickém prostředí vychovaný a vzdělaný Marx se tomuto prostředí postupně vzpíral a vyvíjel se. Co kdysi naznačil, později jinými slovy rozvedl a aplikoval na konkrétní problém. Netrval na překonaném, byť by to bylo sebesvatější, a přijímal nové, byl-li přesvědčen o jeho správnosti, a nebál se při tom vstoupit do rozporu se žádnou autoritou. Nejvyšší autoritou pro něj byl měnící se svět a život. Chtěl jej nejen pochopit, ale především změnit. K mnohému z toho, co napsal, se už později nevracel. Ne proto, že by to opustil, jak se občas snaží tvrdit někteří jeho soudobí zesměšňovatelé, ale proto, že byl v poznání daleko vpředu.

Když nevědí jeho kritici kudy kam, hledají občas rozpory mezi Marxem a Engelsem. Marně. Ti dva tvořili spolu a vše bylo výsledkem jejich vzájemných diskusí. Podněcovali a doplňovali jeden druhého. Možná Engels některé Marxovy myšlenky dodatečně vysvětloval podrobněji, určitě je doplňoval a rozvíjel, ale vždy v duchu Marxově. Skromně nad jeho hrobem připomenul, že to byl Karel Marx, kdo přinesl vše nové „a my ostatní jsme mu v tom více či méně pomáhali“.

Stejně tak marně a zbytečně hledají Marxovi odpůrci rozpory mezi ním a Leninem. V jejich práci je nenalezneme. Lenin byl po Engelsově smrti mezi politickými vůdci nejvzdělanějším a nejdůslednějším marxistou. Sám se nepovažoval

za filozofa, ale za propagátora a obhájce marxistické filozofie. Na rozdíl od mnohých svých následovníků to uměl.

Po Leninově smrti postupně nastala neslavná éra marxistické filozofie. Začala se masově vyučovat ve školách i na nejnižších stupních politického vzdělávání. Mnozí z tvůrců nejrůznějších příruček začali Marxovo učení zjednodušovat ve snaze učinit ho srozumitelnějším sobě i jiným a přitom zdůrazňovat Leninův význam; zavedl se tak nový pojem, marxismus-leninismus. A právě zde najdeme rozpory s učením Marxe, Engelse i Lenina. Takové rozpory, že by se proti použití svého jména tito tři moudří mužové, kdyby žili, bránili určitě nevybíravými slovy.

Problém byl v tom, že se zjednodušené pojetí marxismu dostávalo do rozporu s ostatními vědami. Velká část inteligence pak takovéto pojetí odmítala, aniž by přitom znala jiné. Pokládala ho za zastaralé, neodpovídající novému poznání a modernímu světu, a nepřijímala je za své. I velká část stranické inteligence mlčky přijímala podobná stanoviska a nahrazovala marxistickou teorii plochým pragmatismem. Zatímco politika vedla nemilosrdný boj se skutečným i domnělým revisionismem či oportunistem, vkrádaly se do ní pozvolna utilitarismus, oportunismus všedního dne a myšlenková prázdnota. Z revoluční přeměny světa se staly revoluční fráze a z vědy, kterou Marx zakládal, se stala ideologie, kterou tak opovrhoval. Marxismus přestal být nástrojem na cestě vpřed a stal se jen praporem, pod nímž se často jen přešlapovalo.

„Naše učení není dogma, ale návod k myšlení a jednání,“ zdůrazňoval Engels. Jenže toto myšlení a jednání se uzavřelo do spisů klasiků, za jejichž hranice se téměř nesmělo. Lenin napsal, že „Marx a Engels položili pouze základy nové vědy, kterou musí socialisté rozvíjet ve všech směrech, nechtějí-li zůstat stranou života“. Bohužel se mnohým zalíbilo být stranou života, a jiní se nechali tímto životem vléct. Za to nemůže Marx a jeho myšlenky. Socialismus, který z nich v Evropě vzešel, v Evropě skončil. Hlavně proto, že socialisté málo znali marxismus a nerespektovali jej. Že se z něho vytratil i Marxův humanismus a že více než ti, kteří se k němu hlásili, se z něj poučili ti, proti nimž vedl nesmiřitelný boj.

Často se dnes používá pojem neomarxismus. Za neomarxisty jsou leckdy vydáváni všichni, kteří pouze s něčím nesouhlasí, ačkoli s Marxem nemají nic jiného společného. Ba naopak, často spíš marxismus vykořeňují.

Karel Marx byl velikánem, který dokázal překročit epochu, v níž žil. Vytvořil vědecký názor na svět a významně přispěl k položení základů společenské vědy. Nic na tom nemění fakt, že jej mnozí následovníci neznali, nepochopili, že jej často překroutili a v důsledku toho při uskutečňování jeho myšlenek narazili. Nic na tom nemění skutečnost, že se části světa momentálně jeví jeho učení jako nepotřebné. On změnil svět více, než si dnes dokážeme připustit. Západoněmecký kancléř Willy Brandt jej kdysi zhodnotil slovy: „Ať se z Marxe dělalo cokoli, byl demokratickým revolucionářem v době, kdy ještě v Evropě žádná demokracie neexistovala.“

(Duben 2018)